

Litosferos kultūrinės-morfologinės subsistencijos dispersija

Kęstutis ŠERPETIS
Klaipėdos universitetas

Pagrindiniai žodžiai: *akmuo, artefaktas, dispersija, litosfera, noosfera, substancija, subsistencija, semiosfera.*

Ivadas

Istorinių kultūrų skirtumų absoliutumas nūdien kvestionuojamas ne tik postmodernistiniuose diskursuose, bet ir plataus masto globalizacijos virsmuose. Kultūrinių sistemų reliatyvizacija fiksuojama vėlyvosios Modernybės panoramoje suponuojama pirmiausia jų kompleksiskumo augimu ir jų bazinių komponentų kaita, t. y. jų įprasminančių ir identifikuojančių modernumą ir adekvatumą tautų bendravimu ir visuomeninių kultūrų funkcijų „perdislokavimu“.

Istorijos periodizacijose tapo įprasta fundamentalias kultūras tapatinti su materialiais veiklos ir patyrimo *patterns*, o jų išsaugojimo, stabilizacijos ir transliacijos substitutais dažniausiai reiškiasi materialinės kultūros elementai. Todėl mūsų tyrimo objektas – kultūrinių formų istorinė evoliucija nuo natūralistinių, jusliškai-kūniškų, materialių darinių iki virtualių informacinių struktūrų, atsekant materialių ir simbolinių-ženklinių bei natūrfilosofinių dimensijų sampynas siekiant išryškinti jų vienas kitą papildančių prasminių kultūros geštaltų adekvatumą žmonių dvasinės savipratos transgresijoje.

Šiuo pagrindu tyrimo kontekstas ir turinys numano etnografinių, mitologinių-maginių ir jų taikymo pavyzdžių empirinę eksplikaciją ir teorinį apibendrinimą iškeliant esmines potencialias skirtingų istorinių kultūrų sintezės jungtis.

Ontologinis kultūros tapsmo lygmuo

Gamtos įsisavinimo išorinės – objektyvios determinacijos kryptingai sąlygojo ir pirmųjų žmonių bendruomenių jų veiklos mastų pobūdį bei specifinius bruožus – produktyvumą, efektyvumą ir kt. Kita vertus, fizinės aplinkos sąlygos – landšafto ypatybės, klimato sezoniškumas, lėmė aplinkos pertvarkymo (ar adaptacijos) galimybes, skatino, plėtė ir gilino veiklines socialinių kolektyvų galias bei poveikių aplinkai būdų ir formų įvairovę.

Praktinių įgūdžių gludinimas nuo pat ankstyvųjų sąmonėjimo etapų („rankinis mąstymas“) buvo neatsiejamas (faktiškai, t. y. fenomenų lygyje – identiškais) nuo

maginių-taikomųjų procedūrų, kurių simbolinis ir praktinis-darbinis aspektai transcendavo vienas kitą. Taigi, pasaulio (aplinkos) pažinimas vis ženkliau saistėsi su besiklostančiu žmonių darbinėje ir kultūrinėje veikloje pasaulėvaizdžiu. Pastarojo paskirtis – tikroviškas nepavaldžios būties stichijų legitimavimas į mitologinio pasaulėvaizdžio struktūrą kaip maginio-veiklinio gamtos užvaldymo intencija.

Gamtinių-fizinių procesų ir santykių „įžmoginimas“ ir šiuo pagrindu gilėjanti antropomorfizacija vyko keliais nuosekliais etapais, aprėpiančiais tam tikras veiklos procedūras, įvairėjančias skirtingų istorinių-etninių kultūrų tapsme. Pirmiausia – tai konkretaus gamtinio objekto atribojimas nuo visuotinių Stichijų viseto, kai natūralūs reiškiniai pertvarkomi, išgryninami, įženklinami, pakeičiami simboliniais ar praktiniais-veikliniais būdais. Antra, atskiriami nuo *Natura naturans* jos elementai – fenomenai, reiškiniai ar procesai įtraukiami ir priskiriami bei priderinami („prijaukinami“) prie žmonių bendruomenės, kolektyvo, grupės kultūrinio-veiklinio konteksto per tam tikras ritualines procedūras – iniciacines apeigas. Trečia, išplėsti iš gamtos ryšių ir simboliškai-rituališkai apvalyti nuo demoniškų Stichijų įtakų reiškiniai įjungiami į konkrečias taikomojo-instrumentinio panaudojimo sritis.

Toks humanitarinis-technologinis materialių ir idealių reiškinų transcendavimas – universali pažintinio santykio su pasauliu savybė, aiškintina ne tik žmogiškosios sąmonės intencionalumu bet ir gamtos, kaip atskirybių sumos, t. y. nominalistiniu jos suvokimu – principinio jos dalinumo postulavimu. Analitinis istorinių kultūrų pažinimas ir jų tarpusavio lyginimo, klasifikavimo svarba, išskylanti kaip esminga istorinės ir aktualios aplinkos, apibendrinto suvokimo ir įsisavinimo sąlyga, jau senovėje buvo artikuluojama kaip žmonijos istorinės-kultūrinės periodizacijos problema.

Kultūros istorijoje suformuota (ir tobulinama iki šiol) gana daug tipologijų, kurių pagrindu laikoma viena ar kita tipiška kuriai nors kultūrinei epochai savybė. Jos pasirinkimas ir išskyrimas dažniausiai atspindėjo arba universalias veiklinės-gamybinės praktikos intencijas arba paties tyrėjo vaizdinius apie kultūros pagrindų evoliuciją, arba konkrečios kultūrologinės mokyklos puoselėjamų tradicinių įsitikinimų ir interpretacijų. Istoriskai kintanti žmonijos poreikių įvairovė, jų atsiradimas ir genezė bei vieta gyvenimo sąlygų organizacinėse hierarchijose gali būti diskutuotina savo bendrareikšmiškumo absoliutinimo požiūriu, bet pakankamai pagrįstai teigtina kaip funkcinių ir instrumentinių svarbiausių istorinės-kultūrinės bendruomenės interesų ir poreikių realizavimo terpė. Implicitiškai tai išreiškia substancijos ir jos modusų sąveikos intuiciją, įkūnijamą etiologinių mitų vaizdiniuose.

Kita vertus, istorijos periodizavimo tipologijose išskiriami kultūros žymekliai turi ne vien taikomąjį-technologinį ar natūralistinį-jutiminį pobūdį. Pvz., Hesiodo, Lukrecijaus Karo ir kt. antikos rašytojų požiūriu, kultūros tarpsnių tvarka regima kaip žmogiškų bendruomenių, žmonijos apskritai moralinė regresija – aukso, sidabro, geležies ir t. t. epochos. Čia prioritetinis vienos ar kitos medžiaginės substancijos naudojimas savotiškai koreliuoja su jos dominavimu ir žmonių sielose – jų poelgiais, sprendimais, santykiais ir pan.

Žvelgiant ontologiškai bei remiantis gamtos mokslų išvadomis, pirmuoju ir ilgiausiu žmonijos istorijoje periodu laikytinas akmens amžius. Tolesnėje evoliucijoje akmens epochą keičia bronzos, geležies, atomo, informacinės visuomenės ir pan. periodai. Šioje kultūrinių substratų perimamumo eigoje skirtingi du reikšminiai momentai.

1. Kiekvienas vėlesnis periodas ne panaikina, eliminuoja ankstesnio laikotarpio medžiaginiį įdirbį ir pagrindą, bet „įveikia“ jį dialektiškai išstumdamas į kitas – nebazines, periferines, tačiau esmingas kultūros tolesnei savirealizacijai sritis. Bronzinių įrankių epocha, pakeitusi akmens periodo kultūrą, netgi išplėtė akmens naudojimo įvairiausių statinių, architektūros kūrybos apskritai sferą ir ženkliai paskatino skulptūros meninio vaizdavimo galimybes, išplėtė vartojimo sritį iš sakralinės į pasaulietinį-estetinį individualų ir viešąjį vartojimą, atnaujino vaizduojamojo meno kanonus bei ribas ir t. t. Geležies išradimas, stimuliuojamas be kita ko bronzos deficito, atvėrė platesnes jos panaudojimo meninės kultūros gaminiams perspektyvas. Pastaruoju metu geležies naudojimo mastai mažėja proporcingai įvairių junginių ir kompozitinių medžiagų įvairovės augimui. Tačiau ir geležies produkcija, visada ženkli industrinėse visuomenėse ir nūdien ne tiek mažėja, kiek specifikuojasi ir diversifikuojasi savo tradicinio vartojimo sferose (plg. kalvystės meno atgimimas šiuolaikinėje kultūroje, kaltinių meninės puošybos elementų populiarėjimas buityje ir kt.).

Todėl kultūrų periodizacija apskritai laikytina sąlygine, kadangi savo tarsi progresuojančioje evoliucijoje ne tiek pakeičia, kiek perskirsto medžiagų, formų, daiktų naudojimo apimtis, funkcionalaus taikymo mastus bei ribas ir konfigūracijas. Šiuo pagrindu galima kalbėti ne apie ankstesnių etapų dominuojančių bruožų, savybių, materialios bazės ir pan. neigimą, bet apie tokios pastovios bazės transformavimą, pertvarką, naują atradimą ne tik utilitariniu-funkciniu ar tiksliniu, bet ir vertybiniu-estetiniu, simboliniu ritualiniu ir kt. atžvilgiais.

2. Jau tradicinis moderniai žiūrai yra tapęs veiklinio santykio su aplinka vertinimas. Ne tik vienos ar kitos bazinės medžiagos pasirinkimas, bet ir jos pertvarkymas, gamyba, konstravimas esmingai apibūdina istorinių kultūrų ir epochų skirtis. Perėjimas nuo „rinkėjų ir medžioklių kultūros“ į gamtos produktų gamybos stadiją ir kiekvieno jų specifika sąlygojo tiek įsisavinamos aplinkos vartojimo pobūdį ir įvairovę, tiek atsiveriančių galimybių ribas ir jų transgresijos ypatybes.

Rinkimo ir medžioklės kultūra, aprėpanti gamtos „dovanų“, t. y. natūralių ir menkai apdorotų produktų ir medžiagų, vartojimą, tuo pat metu išreiškė ir žmonių bendruomenių neatsiejamumą nuo išorinės aplinkos. Tačiau toks ryšys nesusiveda vien į grubią materialią priklausomybę, nepaisant netgi aukščiausio akmeninių įrankių gamybos lygio neolito epochoje. Nūdien kur kas įspūdingesni atrodo nmaterialūs akmens amžiaus kultūros pasiekimai.

Fundamentalia civilizaciniu-kultūriniu atžvilgiu ši epocha įvardijama dėl tuometinio išplėto megalitų kulto. Kiklopiški statiniai (Stounhendžas, piramidės) jau vien dėl jų didingumo negalėjo turėti utilitarinės paskirties, o štai žmonių apgyven-

toje erdvėje paplitusi mengirų ir dolmenų statybos praktika galbūt tiksliai sietina su su rinkimo, žvejybos ir medžioklės arealo riboženkliais, nepavaldžių žmonėms stichijų – dvasių buvimo vietų atskyrimu, taip pat genties, bendruomenės sakralinių apeigų centrų, apskritai šventų vietų lokalizacija.

Antgaminių jėgų garbinimas nekeičiant ar tik nežymiai pertvarkant pačios gamtos kūrinius – megalitus žmoniškų reikmių tenkinimui rodo, viena vertus, žmonių sąmonės adaptacijos išorinėje aplinkoje dominiją ir, kita vertus – gamtos reiškinių visoviškumo ir homogeniškumo prioritetinę išvalgą, t. y. išorinės būties daiktai ir procesai suvokiami kaip monolitiški, paprasti ir *esmiški*. Todėl ir jiems priskiriamos savybės (netgi antropomorfinės) – elementarios, apibrėžtos ir stabilios. Ypač tai paskytina apie akmens materiją ir jos vaizdinį maginiame-mitologiniame pasaulėvaizdyje.

Visoje istorinių kultūrų įvairovėje nesunku atsekti nuolat pasikartojančias bei materialiu ar simboliniu pavidalais įkūnijamas substancines realios juslinės pasaulėbūties savybes, galbūt svarbiausiai išreiškiamas būdingomis akmens ypatybėmis – tvirtumu / kietumu, stabilumu / patikimumu, nekintamumu / amžinumu ir kt.

Esminių šios fundamentinės pasaulėjautos simbolių žmogaus veiklos archetipų percepcijos kontekste akmens sąsajonių asociacinių prasmių laukas aprėpia tokias gilumines savybes:

- patikimumas;
- atsparumas;
- žemiška (chtoninė) būtis;
- harmoningai susitaikanti su aplinka savipriimtis;
- nuopolių ir pokyčių antitezė;
- galybė;
- amžinumas;
- kūniškumas;
- magiškumas.

Tiek jutiminės, tiek metafizinės akmenims priskiriamos savybės visumiškai reprezentuoja substancines pasaulėbūties kokybes ir pozityviai vertinamos visuose reikšminiuose istorinės kultūros lygmenyse. Tuo pat metu svarbu matyti, kad pradinėse akmens geštalo istorinės-kultūrinės genezės etapuose vyravo totaliai kokybiniai apibūdinimai, o vėlesniuose, augant idealių dvasinių komponentų reikšmei, didėjantis ambivalentiškumas išskaido maginį-mitologinį visetą. Čia aukščiau įvardytas savybes charakterizuojantis akmens simbolis transcenduojamas kaip egzistencinės laisvės antitezė, universalių kultūrinių konstantų dekonstrukcijos „kodas“, arba paradigminių vaizdinių atnaujinimo (perkonstravimo) būdas.

Akmens mitologija

Natūralių, materialinių geografinės aplinkos komponentų – daiktų, reiškinių vartojime, be jų utilitarinės-pragmatinės funkcijos, skirtini ir visumiški ryšiai su

visybišku Stichijų pasauliu be ženklėsių skirčių, stabilių formų bei raiškos ribų. Galima manyti, kad su akmens vaizdiniu susiję mitai ir įvykiai savo įvairoviškumu ir homogenija atspindi žmogaus veiklinės aplinkos įvaldymo laipsnį ir mastą. Juo perceptyvesnis toks santykis, tuo fragmentiškesnis, lokalizuotas gamtos elementų – medžiagos naudojimas. Ir priešingai – kuo menkesnis ir formalesnis praktinis sąlytis su landšaftu, tuo maštabiškesnė idealybės dalis.

Pirmu atveju tikslinga kreiptis į Algirdo Juliaus Greimo interpretuojamus lietuvių mitus, kuriuose įvairiais aspektais reiškiasi akmens ar jo analogų (anglies, geležies rūdos ir kt.) ypatybės. Tyrinėtojai vieningai sutaria dėl lietuvių, garbinusių akmenis kaip dievus, fakto. Tačiau, pažymi Greimas, dauguma aiškintojų suveda akmenų kultą į analogišką krikščioniškai religijai schemą kaip globalinį faktą, neatsižvelgiant į atskirų akmenų formas ir tipus bei jų santykius su vienomis ar kitomis dievybėmis, su ta ar kita sakralumo sfera (G r e i m a s 1990, 215). Struktūriškai reinterpretuodamas tradicinius katalikiškų lietuviško folkloro rinkėjų aprašymus, Greimas pabrėžia vienu metu natūralistinį, kontekstinį ir pragmatinį sakralinio požiūrio į akmenis aspektus. Čia sodybose laikomų ir prižiūrimų akmenų vaidmuo šalia garbinimo turi ir „grūdų ir galvijų“ saugotojų praktinę funkciją. Pati akmens forma implikuoja ne tik religinę-apsauginę paskirtį, bet ir instrumentinį jo, kaip aukuro – garbinimo vietos lokalizavimo ir centracijos vaidmenį.

Akmenų kaip „stabų“ garbinimo vertinimo vienpusiškumas taip pat išryškėja lyginant jų semantinio krūvio skirtis. Akmuo įkūnija Dalios kaip atlygio pavidalą ir akmens *dilimą* kaip Laimės – gyvenimo sėkmę ir likimą lemiančios deivės apsiereiškimo būdą. Praktinės naudos žmogaus gyvenime nykis, įkūnytas pasakojimuose apie akmens kaip atlygio išraiškos dūlėjimą išryškina skirtą tokiam (ir kiekvienam) žmogui Daliai. „Dilimo triplikacija yra tad tik retorinė priemonė visiškam nesisekimui atvaizduoti, o mitologiškai reikšmingas faktas yra vieno akmens dilimas“ (G r e i m a s 1990, 213).

Egzistencinė Likimo aplikacija, išreikšta kiečiausios ir universaliausios žmonių kultūroje medžiagos pavidalu, simbolizuoja natūralistinį kiekvieno atskiro individo ir jos dalios visybiškumo aspektą. Akmens dilimas savo ruožtu atskleidžia tokio viseto dalinumo autonomizacijos sąlygiškumą. Visuotinio likimo deivė Laima afirmuoja tokiu būdu santykių su asmenine žmogaus globėja – deive Dalia hierarchiškumą.

Tačiau akmens sakralinė-teogoninė paskirtis lietuvių mitologijoje nužymi egzistencinį-istorinį gyvenimo kontekstą, jo vingius ir vektorius. Akmuo mitiniuose pasakojimuose tarnauja ir asocialių dievybių saviraiškos būdams. Toks yra antraeilis „namų dievas“ – Aitvaras, savo buvimą ženklinantis anglies gabaliukų, birstomų žmonių gyvenamose vietose, pavidalu. Kaip maisto rūpintojas ir brangiųjų metalų, t. y. akmenų išgavėjas, Aitvaras įkūnija ugnies valdymo funkciją (G r e i m a s 1990, 78).

Kompleksiniu sakralumo-profaniškumo sąveikos objektu akmuo iškyla Velnio ir Kalvio varžybose dėl geležies gamybos ir iš jos ištekančios valdžios įgijimo.

Metalo gamyba iš akmenų Greimo siejama su etiologiniais lietuvių mitais, kai „dar pačioje pasaulio tvėrimo pradžioje Velinas-Lucius sukuria akmenis užsėdamas žemę akmenine sėkla“ (G r e i m a s 1990, 402). Kito mitų herojaus – Kalevelio demonstruojamas geležies apdirbimo menas išreiškia akmenų karalijos valdymo perėmimą. Mituose apie Kaulinį Diedą ir Kalvį iš akmenų nukalta lazda naudojama pragmatiškai, kaip instrumentas. Tačiau ir vėlesniuose (artimesniuose krikščionybei) pasakojimuose herojai naudoja akmeninę lazda jau kaip ginklą ir galiausiai – kaip simbolinį galybės ženklą – skeptrą, vadinamą Velino Krukiu. Vėlyvosiose versijose Velnio karalijos (= žemės) paveldėtojas pats tapatinamas su valdžios simboliu, t. y. tampa Velnio Krukiu.

Kaip technologijų, karybos ir Vėlinių kulto tvarkytojas, Velinas, anot Greimo, reiškiasi kur kas dinamiškiau ir visapusiškiau, nei Perkūnas, todėl artimesnis skandinavų Odinui. Kaip akmenų valdovo ir jų naudojimo įvairinimo faktorius, Velinas kartu giliau įaugęs į Lietuvos tautinio-ūkinio gyvenimo sakralinę legitimaciją, iš dalies išsaugotą ir po Krikšto.

Taigi buitinių ir sakralinių-simbolinių intencijų susipynimas lietuvių mitologijoje, vaizduojančioje akmens materijos vietą ir vaidmenį tautinės būties vyksme, atspindi savotišką praktinę ir instrumentalią, atitinkančią valstiečių ūkio reikmes ir vaizdinius pasaulėjautą. Bendru atveju tokios ypatybės išteka iš Lietuvos gamtinio reljefo struktūros ir evoliucinių-geologinių savybių, kai akmuo įjungtas į natūralaus žmonių gyvenimo procesą ir įtvirtintas sakraliniuose dvasinio gyvenimo diskursuose.

Islamo kosmosas; brangakmenio archetipika

Lietuvos kaip Vakarų civilizacijos mentaliteto raiškos istorinės-kultūrinės konstantos, grindžiančios žemdirbystės ir amato etosą, orientuoja mitologinę pasaulėjautą pagal horizontalius vektorius (Medis, Upė) ir *naturus naturans* ritmus. Priešingai, Rytų Kosmo-Psicho-Logoso (G. Gačevas) genezės šerdis – ne Medis ar Upė (vanduo), o Akmuo, kurio visuotinybę paryškina kiti medžiaginiai ir nematerialūs modusai ir formos. Akmeningų dykynių ir smėlynų landšaftas „sudėliotas“ iš aiškių, baigtinių, iš pačios žemės augančių akmeninių kyšulių, uolų ir kalnynų. Tarpinių stichijų (Vanduo, Dirva) nereikšmingumas iškelia virš visų žemiškų raiškų *fatumą* – nekintančią, amžiną lemtį, apimančią ir žmogaus paskirtį Būtyje.

Islamo kosmoso vienovę sąlygoja Dangus kaip visų įmanomų įvairovių, įvykių, atsitikimų ir t. t. simbolinis laidas ir „talpykla“. Todėl ir pats Dangus suprantamas kaip baigtinėmis (žemiškomis) stichijomis „apkraštuotas“ brangakmenis. Anot Georgijaus Gačevo, islamo pasaulėvaizdis iškyla kaip brangakmenio kosmosas: būtent brangakmeniuose pačios gamtos evoliucijos „išpausta“ ne tik amžinybės prasmė ir esmė, bet ir įkūnyta viso pasaulio erdvėje išsklaidyta šviesa, besiskverbianti per laikinus žemiškų formų ir pavidalų šydus“ (Г а ч е в 1995, 368–369).

Vertikaliai įkasti akmenys – mengirai arabų pagoniškame tikėjime laikomi dievų buveinėmis. Kaabos šventas Juodasis Akmuo islame ir šiandien interpretuojamas

kaip regima Dievo kūno forma. Būtent dėl akmens materijos Dievas nepažinus, priešingai visų kitų pasaulio daiktų pažinimui: akmenyje neįmanoma išpausti jokių žymių, o pvz., vaške – visai lengvai. Šiuo atveju islame dievas, dangus, akmuo sudaro asociacinį amžinybės lemties grynumo ir brangakmenio tvirtumo visetą.

Tačiau tokia akmens interpretacija Rytų kultūriniame mentalitete lėmė ne statiškumą, o priešingai – aistringą ribos baigtinio intensyvaus siekio, koncentruoto brangakmenio metaforoje, dinamizmą. Taip besireiškiantis Rytų dvasios „uždarumas“ (regimai priešingas europiečių smalsumui ir imlumui naujovėms) liudija jos santykį tiek su pasauliu, tiek ir jo pažinimu – tiesioieška.

Vakarams tiesa – tai kelias į esmę, o islame kosmose „esmė yra akmuo – branduolys, spūdis, o kelias yra Vėjas, vandens stichija... Likimas = akmuo. Būtinybė = upės vaga, tėkmė“ (Г а ч е в 1995, 374–375). Orientacija į išankstinę statiką numano ypatybių ignoravimą ir pabrėžtiną dėmesį bendrybėms, Praelementams, atsietai koegzistencijai („keifas“), bet ne metamorfozėms. Dangus – akmuo, t. y. universalios Esaties girmos, kurios trupina ir smulkina, paverčia dulkėmis viską, kas ne-Esminga, ne-Konstantiška, ne-Amžina...

Substancijos – subsistencijos dialektika

Kultūriniuose-mitologiniuose pasaulėvaizdžiuose akmens kaip pirminio elemento – stichijos vaidmuo įvairuoja nuo buitinio-folklorinio (kaip lietuvių legendose ir pasakose) iki egzistencinio Būties ir Visatos, Dievo ir Amžinybės simbolio Rytų tradicinėse mitologijose, klasikiniame mene ir kt.

Todėl Būties stichijų raiškų ir formų dinamizmas, gimdantis jos materialines ir transcendentines – simbolines konfigūracijas, tuo pat metu suponuoja ir jų įtvarkos poreikį. Aukščiau nagrinėtos esminės materialios ir istorinės-kultūrinės akmens charakteristikos nesusiveda vien į substitutų indukciją, t. y. jų mechaninį išskaičiavimą. Kaip ir analizuotų mitų kontraverzos dėl akmens raiškų specifikavimo (anglis, geležis, brangakmenis, Dangus, Likimas ir kt.), taip ir jo kultūrinės-simbolinės difuzijos į reikšmingų įvykių ir procesų eigą ypatybės gali būti subendrintos iki priešybių iškeliant jų dialektinį pobūdį. Kitaip tariant, akmuo kaip substitucinis denotatas kultūros ir istorijos evoliucijoje išryškina savo būvių subsistencines ir sykiu „monadines“ prasmines ir taikomąsias charakteristikas.

Filosofijos istorijos kontekste skiriant *substanciją* kaip tai „kas yra“ ir *subsistenciją* kaip „esantį dėka to, kas yra“, sankcionuojamas Būties autonomizmas, jos potenciali laisvė nuo akcidenčių – atskirų, atsitiktinių, ne-reikšminių būvių. Šiuo pagrindu jutimiškai suvokiamos substancijos Antikos filosofų buvo įvardytos kaip Idėjos, o vėlesnėse – lotynų kultūrose – kaip Formos.

Tokiu būdu, Pasaulėbūtį sudarančios substancijos – Ugnis, Oras, Vanduo ir Žemė reiškiasi pirminiais pagrindais, kurių dėka atsiranda ir egzistuoja formos – subsistencijos, kaip tam tikros pirminio universalios pavyzdžio kopijos. Tokiu mitologiniu-metafiziniu įvaizdžiu laikytina Platono aprašyta Ola – akmeninis urvas, iš kurio veržiasi į savirealizaciją-įforminimą iš esmės dar negimę „šėšėlių“ stebėtojai – kaliniai, kurie faktiškai yra subsistencinės potencialios formos.

Būtent todėl subsistencijos paskirtis – būti dinamiška ir veikline substancijos manifestacija, t. y. kiekvieno daikto, reiškinių suvokimo pagrindo įtampa ir įstanga. Jų visuotinybė reiškiasi ne tik imanentiniu / teleologiniu siekiu suteikti vis naujas formas, prasmes ir reikšmes Būties materijai, bet ir liminalumo – transgresijos (t. y. ribų, apibrėžties, lemties ir paskirties peržengimo) proveržiuose formai siekiant išsilaisvinti iš pirminės beformės materijos (*Hyle*).

Estetizuotą ir plastišką Antikos pasaulėbūti įkūnijęs graikų menas, virtuoziskai išnaudojęs visas įmanomas akmens medžiagines-mineralines ir kultūrinės-sakralines galimybes, tuo pat metu nesibaidė ir įvairių kompozicijų. Žinomi skulptūros ir architektūros artefaktai, derinę akmens (marmuro), dramblio kaulo ir spalvotųjų bei brangiųjų metalų detales, imitavę augalines ir gyvulines formas, šviesos efektus ir pan.

Šią įvairovę paveldėję ir išstobulinę viduramžių statybos ir skulptūros „laisvieji menai“ išplėtė ir pagilino graikų pagoniškojo meno komponentę ne tik naujais konstravimo technikos bei statybinių medžiagų atradimais. Teologinės viduramžių pasaulėjautos totalumas tiesmukai, bet efektyviai jungė grubią akmens materiją su jos sakraline funkcija. Viduramžių katedrų bokštai ir špilviai, besiveržiantys į aukštybes, spalvingi vitražai, akmeninės mozaikos, begalinės šventųjų statulos, bareljefai, brangakmeniais puošiami altoriai, sakraliniai indai, kryžiai ir ikonos formavo ir palaikė nepertraukiamą neapdorotos, šiurkščios akmens materijos mistinę transmutaciją į absoliučią ir nulemtą Dvasios pergalę. Savo ruožtu, pats akmens masyvumas, amžinumas kontrastiškai pabrėžė bekūnės, nematerialios substancinės šventenybės tobulumą, kurio žemišku, bet tik simboliniu ženklu – nuoroda į laikinų ir netvarių materialių formų subsistencinį pobūdį ir adaptyvią bei didaktinę-sakralinę paskirtį reikėsi tiek daiktai, tiek ir pačios Stichijos.

Teocentrinės europinės kultūros, praturtintos arabų (islamo) civilizacijos baigtinių absoliutinių-simbolinių vaizdinių, įtvirtintų ne tik literatūros, bet ir architektūros šedevruose, visaverčiu rezultatu tapo miestų, kaip politikos, ekonomikos ir kultūros centrų, prioritetinis augimas. Renesanso epocha plėtojosi antikinės kultūros pasiekimų atkūrimo pagrindu, bet iš tiesų tapo visuminio antikinio mito savotiško „įdaiktinimo“ kultūrine industrija.

Estetiškai įformintas architektūrinis statinys, anot meno istoriko Aleksandro Gabričevskio, turi būti aiškinamas kaip tektoniškai apdorota masė, apvelkanti tuštumą, tampančią žmogiškosios veiklos erdvę (Г а б р и ч е в с к и й 2002, 24). Šiuo pagrindu galima teigti, kad tūkstantmetė civilizacijos istorija nuo Stounhendžo ir Egipto piramidžių iki šiuolaikinių Megapolių kūrė tokius apvalkalus ir kontūrus savo pertvarkoms, suformavo naują Žemės *litosferą*, grindžiamą tektonine architektūra ir erdviniu-organizaciniu dizainu.

Kaip lemiamas civilizacinio augimo ir plėtros artefaktas, tokia litosfera ne tiek organizuoja kultūros savirealizacijos erdvę, bet ir esmingai transformuoja veiklinius jos prigimties aspektus. Vieningų natūralių determinacijų bei kultūros raidos ir sąrangos kanonų ir vertybių dėka tokioje veikloje ima dominuoti komunikaci-

niai-semiotiniai bei simboliniai autonominiai-signifikaciniai žymekliai. Tokia sakralinė-maginė brangakmenių funkcija, žinoma nuo senovės, nūdienos masinio vartojimo visuomenėje įgauna stigmos statusą viešosios kultūros vertybių hierarchijose¹.

Tokios Natūros ir Kultūros sintezės atveria humanitarinėms metodologijoms perspektyvas traktuoti kultūras kaip ženklines sistemas, t. y. tekstus, tarp kurių plėtojasi įvairiausiai santykiai – dominavimas, konkurencija, dialogas, konsolidacija ir konvergencija. Naujų kultūros teorinių išvalgų dėka formuojasi kultūros Semiosfera – kaip esminis istorinio-civilizacinio tarpkultūrinio polilogo pagrindas (Лотман 2001). Tai reiškia skirtingų laikų ir skirtingo dvasinio-intelektualinio lygio tekstų tarpusavio sąveikos, lyginimo, identifikavimo erdvės atsiradimą.

Būtent šiuo pagrindu nūdien populiarėja ne tik natūralaus akmens parkų ir muziejų kultūra, bet ir jo kultūrinių artefaktų – megalitų, mengirų, dolmenų socialinės ir sakralinės paskirties mįslių ir interpretacijų gausa ne tik moksliniame, bet ir viešajame bei populiarios kultūros diskursuose. Megalitų civilizacijos geografijos plėtos dinamizmas liudija apie Modernybės ir Primityvo epochų kultūrų tekstų sąlyčio produktyvumą, skatinantį pirmiausia dinamines įtampas ir kultūrinės erdvės plėtos potencijas.

Savo ruožtu, kaip kultūrinių ženklinių sistemų sąveikos rezultatas formuojasi naujos perceptyvinių žmogiškosios tikrovės suvokimo schemas, geštaltai, patternai bei kognityviniai žemėlapiai. Todėl, pvz., architektūrinė erdvė, įjungiami į universalių ženklinių koordinačių sistemą, organiškai komponuoja savo struktūras pagal Vertikalią – Pasaulinio Medžio, horizontalią – Pasaulinės Upės ir frontalią – aprėpiančią pirmas dvi organizacines projekcijas. Šiuo atveju aukščiau minėta subsistencijos – subsistencijos metodologinė kontroverza žmonijos kultūros raidos vertinimuose įgyja kompleksinės vienovės pobūdį be tiesioginės „medžiaginės“ determinacijos, būdingos tradicinės kultūros ir gamybos skirtims. Taip, pvz., beraštės kultūros, pasiekusios tik grafinių ženklų – piktogramų, akmens labirintų ir kitokių architektūrinių konfigūracijų lygį, atsiveria kaip istorinės atminties išsaugojimo ir transliacijos būdas, kultivuotas ankstyvuosiuose žmonijos istorijos tarpsniuose. Anot žymiausio kultūros semiotiko Jurijaus Lotmano, „Tūkstantmetis beraščių kultūrų egzistavimas ikikolumbinėje Amerikoje laikytinas tokios civilizacijos stabilumo liudijimu, o jos pasiekti aukšti kultūros išsivystymo rodikliai akivaizdžiai demonstruoja jos kultūrinės galimybes“ (Лотман 2001, 370).

Tokioje Moderno ir Primityvo, rašto ir beraščių kultūrų sąveikoje aktualizuojasi žmonių erdvinio sugyvenimo formų *virtualizacija*. Informacinės filosofijos išvalgos dėl žmogaus suverenumo ir autonomijos, nesaistomų apibrėžta vieta, numano pertekančių žmogaus veiklinės saviorganizacijos ir savirealizacijos formų plėtrą. Naujos medžiagos ir kompozitinės struktūros architektūroje ne tik atveria skirtingų prasminių gyvenimo erdvės akcentų santykinės dermės poreikį, bet ir

¹ Vis dažniau pasitaiko egzotiškų tokio vartojimo variantų, pvz., Mėnulio akmenukas, įkomponuotas brangakmenio „apsode“. Sintetinių deimantų gamintojai siūlo kremuotų žmonių palaikus technologijų dėka paversti dirbtiniais brangakmeniais ir pan.

fundamentalus balanso tarp tradicinio statiško Centro ir jo dispersijos į autonominius individualaus ir grupinio habituso *branduolius* – potencialius centrus². Savo ruožtu, besiformuojančių makrokosmų – subsistencijų autonomizacija – besirutuliojanti Makrokosmo-Substancijos emanacija.

Litosferos transmutacija į noosferą

Sakralinių megalitinių statinių, akmeninių stabų kultas pavaduoja rašto kultūrose unifikuotą semiotinį aplinkos pažinimo / įsisavinimo būdą. Lotmanas teigia, kad „rašytinė kultūra linkusi vertinti Dievo ir Gamtos sukurtą pasaulį kaip tekstą ir siekia perskaityti glūdintį jame pranešimą. Beraštėse kultūrose landšaftas aprėpia šventas vietas ir jose atliekamus ritualus, su jais susietus astronominius klimatinis reiškinius, tarnaujančius ženklais“ (Лотман 2001, 370). Kitaip tariant, rašto kultūros pasaulėvaizdis suprantamas kaip dalių visuma kurios prasingumas turi pliuralistinį pobūdį ir jo paieška stimuliuoja bendrą pažangos eigą. Kaip tik todėl intensyvioje modernios technogeninės civilizacijos plėtroje subsistenciniai Būties aspektai dominuoja virš holistinio ir „landšaftinio“ ankstyvųjų civilizacijos tarpinių (įskaitant viduramžius) požiūrio į aplinką. Atitinkamai, akmens materijos raiška / naudojimas semantiniu-simboliniu lygiu, išsaugodamas substancinį branduolį, vis greičiau „apauga“ papildomomis funkcijomis ir taikymo sritimis bei gausina formų įvairovę.

Šiuo pagrindu besikuriančių kultūrų socialinė-stabilizacinė paskirtis vis labiau konkretizuojasi ir funkcionalizuojasi. Postmodernybės sąlygomis socialinis ir kultūrinis stabilumas ženkliai dekonstruojamas atitinkamai greitėjančiai šiuolaikinių visuomenių diferenciacijai, gilėjant vartojimo, susvetimėjimo tendencijoms, augant apokaliptinėms ir frustracinėms nuotaikoms dvasinės kultūros sferose.

Vieningumo vaizdinys praranda savo konsolidacinę praktinę prasmę, o paskirų subsistencijų variatyvumas virsta beribiu: tvirtumas nuslysta į lankstumą, monolitas – į rizomatines struktūras. Pasaulėbūtis regima kaip „mirganti įvairovė“.

Daugiaamžėje žmonijos kultūroje išplėtotą ir įtvirtintą Akmens visavienijanti *substancinė* esmė virsta imanentiniu artefaktu, t. y., anot Jeano Baudrillard'o, simuliakru – kopija be originalo. Jo pirminis natūralistinis grynumas nūdien eksploatuojamas daugiausia suvenyrinėje-metafizinėje ir maginėje plotmėse (talismanai, amuletai, gydančiųjų akmenų magija ir pan.), o daiktiniu lygiu beveik visur išstūmiamas „natūralaus akmens“ imitacijomis ir kompozitais.

Faktiškai modernios civilizacijos vystymasis „tirpdo“ litosferos substanciją iki dulkių, mikroskopinių nanodalelių ir po to konstruoja, „surenka“ į naujas visumas pagal iš anksto projektuojamas savybes. Iš esmės tai yra Demiurgo-Kūrėjo prerogatyvų perėmimo transgresija galutinai pertvarkant stabiliausią Būties stichijų natūralaus išikūnijimo formą išdava. Tokia, tarsi atvirkštinė gamtos procesams (konsistencija – erozija) kūrybinė evoliucija visiškai užvaldant natūros potencijas praktiškai neriboto jų komponavimo būdu ir vadovaujantis tik pačių žmonių – de-

² Toks dinamizmas Modernybėje išvelgiamas, pvz., Europos „kultūros sostinių“ projekto realizavime.

miurgų vaizdiniais ir tikslais, laikytina fundamentinio noosferos projekto žmonijos kokybinėje raidoje realizacija.

Tačiau aibė besiskiriančių noosferos sampratų vienaip ar kitaip apeliuoja į klasiškinę natūrfilosofinę dilemą. Vladimiro Vernadskio darbuose (В е р н а д с к и й 1988) pabrėžiama geologinė žmogaus dominija virš gamtinių geologinių procesų aštriai iškelia problemą dėl paties žmogaus veiklos stichiškumo, nūdien intensyviai griaunančio biosferos balansą, bei naujosios litosferos, formuojamos kultūrinėse praktikose, erozijos.

Todėl egzistencinė visai žmonijai išlikimo problema numano substancinio-holistinio Būties vertinimo, intelektinės refleksijos, komponuojančios religijos, mokslo, filosofijos ir meno išvalgas, atkūrimą, būdingą ankstyviesiems civilizacijos etapams, litosferos dominijai (L a R o u c h e 2000).

Atitinkamai, modernybės evoliucija į noosferą tampa visuotinio giluminio viseto („viskas viskame“) socialinio archetipo versijos eksplikacija.

Išvados

1. Visuminė žmonijos kultūros genezė diferencijuoja materialius ir idealius komponentus pagal jų svarbą visuomenės pažangai, bet neatmaino jų vietos ir reikšmės bendrojoje sociumo evoliucijoje.

2. Ontologiškai pradinis istorinės kultūros tipu laikomas akmens amžius, tačiau mitologinėse idealizacijose beveik visi materialūs komponentai taip pat siejami su akmens substratu, leidžiančiu apibendrinti ir kitus kultūros etapus visuminiu *litosferos* terminu.

3. Natūralaus ir apdoroto akmens reikšmė veiklinėje žmonijos savirealizacijoje – tiek gamybos, tiek kultūros srityse bei fundamentinės akmens kaip geologinio fenomeno savybės suponuoja pažintinį jo, kaip Substancijos interpretavimą, besireiškiantį savo konkrečių formų ir modifikacijų – subsistencijų įvairove.

4. Modernios civilizacijos technologinės galios skatina litosferos dispersyvumo diapazoną, viena vertus – nuo nanomolekulinio iki elementarių dalelių lygio ir, kita vertus – idealių akmens substancijos viseto ekstrapoliacijos į virtualios realybės būseną.

5. Litosferos gamybinė ir dvasinė-kultūrinė diversifikacija implikuoja jos ženklinę-semiotinę ir simbolinę refleksiją, įkūnijamą virtualiuose vaizdiniuose, moksliniuose ir gamybiniuose artefaktuose bei kultūriniuose simuliakruose.

6. Natūralių litosferos potencijų įvaldymas ir projektyvus konstravimas skatina saviorganizacinį ir kokybinį žmonijos perėjimą į naują evoliucinį noosferos – visuminės koevoliucijos etapą, vienijantį visas istorines žmonijos raidos stadijas.

Literatūra

В е р н а д с к и й 1988 – Владимир Вернадский, *Философские мысли натуралиста*, Москва: Наука.

Г а б р и ч е в с к и й 2002 – Александр Габричевский, *Морфология искусства*,

Москва: Аграф.

Г а ч е в 1995 – Георгий Гачев, *Национальные образы мира. Космо-Психо-Логос*,

Москва: Академический проект.

G r e i m a s 1990 – Algirdas Julius Greimas, *Tautos atminties beieškant*, Vilnius.

L a R o u c h e 2000 – Lyndon La Rouche, Jr., *The economics of Noosphere*.

Л о т м а н 2001 – Юрий Лотман, *Семiosфера*, Санкт-Петербург: Искусство – СПб.

Dispersion of the Cultural-Morphological Subsistency of Lithosphere

S u m m a r y

Keywords: *artifact, dispersion, lithosphere, noosphere, semiosphere, stone, subsistency, substance.*

The present article attempts to describe stone as a fundamental cultural phenomenon and a substantive highlighter of historical periods. Using stone as a universal natural material and its symbolic substance of the essential social and cultural features in the cultural evolution opens the debates about interrelations between Lithosphere and its semiospheric and noospheric aspects.

This work deals with mythological, industrial and naturphilosophical dimensions of stone as a dispersion process of the parent substance and its subsistential expressions in various cultural and social ranges.

Kęstutis Šerpetis
Politologijos katedra
Klaipėdos universitetas
LT-92294 Klaipėda
[smfdoc@centras.lt]